

مروری بر بایگانی‌های دوره سلوکی با تکیه بر مطالعه اثر مهرها

کمال‌الدین نیکنامی^۱

استاد گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران

رضا قاسمی

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تهران

(از ص ۱۰۷ تا ص ۱۲۱)

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۲/۷؛ تاریخ پذیرش مقاله: ۹۳/۶/۲۸

چکیده

مهرها و اثر مهرها از جمله مدارک ارزشمند جهت مطالعه ساختار اقتصادی، سیاسی و فرهنگی دوره سلوکی محسوب می‌شوند. به سبب کمبود مطالعه و پژوهش‌های منسجم در این زمینه، مجموعه‌های بزرگی از بایگانی‌های اداری سلوکی ناشناخته باقی مانده‌اند. از جمله محوطه‌های شاخص دارای اثر مهر و اسناد بایگانی‌شده این دوره، می‌توان به شهرهای قومس، شوش، اروک، نیپور، بابل، سلوکیه و کدش اشاره نمود که هزاران نمونه ارزشمند را در خود جای داده‌اند. اثر مهرهای بایگانی‌شده این دوره حاکی از گرفتن مالیات، معاملات گوناگون از جمله آزادی برده، خرید و فروش نمک و زمین در حضور شاهدان و تحت نظارت مستقیم مقامات اداری است. اثر مهرهای مذکور اغلب دارای مضامین هلنیستی‌اند و برخی از آنها به همراه اسناد و کتیبه‌های یونانی به دست آمده‌اند. با توجه به نقوش و کتیبه‌های اثر مهرها می‌توان به گسترش ارتباط تجاری میان شرق و غرب به مرکزیت بین‌النهرین و شهر سلوکیه پی برد که نقشی بسیار حیاتی را در اقتصاد امپراتوری سلوکی ایفا می‌نموده است.

واژه‌های کلیدی: دوره سلوکی، سلوکیه، بایگانی، اثر مهرها، تجارت و مالیات.

۱. مقدمه

مهر و اثر مهر از داده‌های مهم در مطالعات باستان‌شناسی است و سهم چشمگیری در شناسایی فرهنگ، روابط اقتصادی، تجاری و هنر جوامع پیشین دارد. به‌علاوه، نقوش روی مهرها مدارک جالب توجهی اعتقادات دینی صاحبان آنها، معماری، حمل‌ونقل، جشنواره‌ها، موسیقی، اساطیر و الگوها هم هستند (Collon 1987: 3).

نقش مهرها در ادوار گوناگون متفاوت بوده است. کارکردهایی چون مهور نمودن مدارک نوشتاری، پرداخت قرض یا رسید کالا، اوامر مکتوب و مدارک حقوقی را نیز در شمار کارکرد مهرها ذکر کرده‌اند (Pittman 1987: 13). اما شاید بتوان اینگونه مطرح کرد که مهمترین کاربرد مهر و اثر مهرهای برجای‌مانده استفاده از آنها در نظارت مدیریت اداری است. مهرموم کردن و حفاظت از کالا و اوامر مکتوب در سده‌های متمادی کاربرد زیادی داشته‌اند. در مواردی نیز می‌توان با مطالعه گل‌مهرها و آثار حک‌شده بر روی آنها می‌توان به شناخت و درک تشکیلات اداری و اقتصادی و تأثیر آنها بر روابط بازرگانی در دوره‌های گوناگون نایل آمد. از منطقه خاور نزدیک بیش از پانصد هزار لوح گلی باقی مانده است که بسیاری از آنها دارای اثر مهر هستند و به بایگانی‌های عظیمی از ۳۲۰۰ ق.م تا دوره‌های متأخر تاریخی تعلق دارند (Collon 1987: 33). اثر مهرهای باقی‌مانده از دوران سلوکی نیز دربردارنده اطلاعات باارزشی از الگوهای اداری و اقتصادی و سلسله مراتب اجتماعی هستند که بیشتر آنها از بافت‌هایی از بایگانی‌های محوطه‌هایی چون اروک، کدش، سلوکیه دجله، بابل، قومس و شوش به دست آمده و گوشه‌هایی از نظام اداری و تجاری دوران سلوکی را آشکار می‌سازد.

۲. پیشینه پژوهش

ساختار اداری و بازرگانی دوره سلوکی آنچنان که باید مورد توجه قرار نگرفته است. به دلیل کمبود مطالعات و کاوش‌های باستان‌شناسی، در این زمینه فقط تعداد انگشت‌شماری مقاله منتشر شده که ضمن بررسی بایگانی‌های یونانی، به طور مختصر اشاراتی نیز به این ساختارها کرده‌اند. از جمله کسانی که در این باره مطالبی را منتشر کرده‌اند می‌توان به والنفس، مسینا، هربرت و اینورنیتسی (Wallenfels 1998؛ 2006؛ Messina؛ 2003 Herbert) اشاره نمود. به هر حال، با انجام کاوش‌های باستان‌شناسی

جدید و مراجعه به بایگانی‌های بزرگ این دوره ممکن است فصل تازه‌ای از مطالعات باستان‌شناسی دوره سلوکی پیش روی محققین قرار گیرد.

۳. مهرها و گل‌مهرها و کارکرد آنها

مهر شیئی ساخته شده از مواد سخت است، عمدتاً از جنس سنگ، استخوان، عاج، شیشه، فلز و چوب که نقوشی بر روی آن کنده شده است. با فشردن مهر بر روی گل یا موم، نقوش برجسته‌ای بر روی آنها ایجاد می‌شود، که به گل‌مهر مشهور شده‌اند. گل فراوان‌ترین ماده برای استفاده از این امر بوده است. قطعات گلی مهرشده روی ریسمان یا طناب بسته شده بر روی عدل، جعبه، سبد، سفال و درب انبارها چسبانده می‌شد و از آنها جهت تأیید فهرست و صورت حساب‌های کالاهای تجاری، شناساندن انبارها و محموله‌های بازرگانی استفاده می‌شد. این گل‌مهرها اشیائی کاربردی بودند که پس از مصرف به دور انداخته شده یا بایگانی می‌شدند. آنچه بایگانی شده اثر مهرهایی هستند که برای مهرکردن لوح‌ها و پاکت‌های گلی از آنها استفاده شده است (Collon 1987: 6-18).

گل‌مهرها نشانگر شبکه‌ای از مدیریت اقتصادی و اداری بوده و کاربرد آنها مستلزم وجود نهادهای اجتماعی، اقتصادی و اداری. این نهادها نیز از حمایت‌های سوی قدرت‌های سیاسی برخوردار بوده‌اند. معمولاً باستان‌شناسان اثر مهرهای حک‌شده بر روی گل‌مهرها را نشانگر فعالیت‌های اداری می‌دانند (Pittman 1997: 133). به عقیده فرای گل‌مهرهایی که حامل یک اثر مهر هستند از نوع اداری بوده و گل‌مهرهای دارای چند اثر مهر حاکی از شراکت در معاملات تجاری هستند (Frey 1973: 247). اما بر مبنای نظریات جدید، تنوع اثر مهرها می‌تواند دلالت بر کاربری شخصی و عدم تنوع آثار دلیلی بر اداری بودن آنها باشد (Rothman and Badler 2011: 77). رایت و جانسون نیز مهر و موم را به دو گروه تقسیم کرده‌اند. نخستین گونه از مهر و موم ویژه کالا می‌باشد که برای جلوگیری از بازشدن ظروف، کیسه و درب اتاق‌ها استفاده شده است و گروه دیگر دربردارنده نمونه‌های حاوی توضیحات کمی و کیفی کالا هستند (Wright and Johnson 1975: 271). در کاوش‌های باستان معمولاً گل‌مهرها به صورت شکسته به دست می‌آیند، زیرا پس از باز شدن محموله تجاری شکسته می‌شوند، اما اثر مهرهایی که سالم هستند نشان از بایگانی شدن دارند (Collon 1987: 18). از جمله این بایگانی‌ها می‌توان

به نمونه‌های دوره سلوکی اشاره کرد که تعداد آنها به ۱۴ مجموعه می‌رسد و بیش ۷۵ هزار اثر مهر در آنها نگهداری می‌شود (Herbert and Berlin 2003: 66).

۴. فعالیت‌های اداری و بازرگانی دوره سلوکی

توصیف ویژگی‌های امپراتوری بزرگ سلوکیان از جنبه اقتصادی و بازرگانی بسیار دشوار است، زیرا این حکومت وارث امپراتوری هخامنشی بود و ملت‌های گوناگونی در آن زندگی می‌کردند. سلوکیان برای حاکمیت بر امپراتوری هخامنشی تغییرات عمده‌ای را در ساختارهای سیاسی، فرهنگی و اقتصادی مردمان این منطقه به وجود آوردند. با حضور بازرگانان یونانی و مقدونی پلیس‌ها به وجود آمدند (محمودآبادی ۱۳۸۸: ۱) شهرهای سلوکی نیز به نسبت دوره هخامنشی با تشکیلات جدیدتری اداره می‌شدند و شوراها، شهری و عمال دولتی نیز سالانه بر آنان نظارت می‌کردند (پیگولوسکا یا ۱۳۷۲: ۲۱). در این دوره استفاده از سکه نقره در شهرها رفاه اقتصادی ایجاد نمود. بازرگانان یونانی که به وسیله اسکندر به ایران آورده شده بودند، از امنیت اقتصادی برخوردار شدند و اقتصاد بسته هخامنشیان به اقتصادی باز و شکوفا مبدل گردید (خادمی ندوشن ۱۳۸۵: ۵۸). همچنین در این دوره تجارت با شرق و مغرب‌زمین رونق گرفت و املاک شاهی، خصوصی و املاک متعلق به معابد تقسیم گردیدند (گیرشمن ۱۳۷۲: ۲۸۰). تشکیلات اداری سلوکیان شبیه به ساختار اداری حکومت بطالسه بود.

۵. بایگانی‌ها و اثر مهرهای سلوکی

مهرها و اثر مهرهای به دست آمده از جنوب غرب ایران و بین‌النهرین حاکی از گسترش تجارت و امور بازرگانی در این مناطق از امپراتوری سلوکی است. در امتداد راههای تجاری میان شرق و غرب می‌توان از ۷ شهر قومس، شوش، سلوکیه، اروک، نیپور، بابل و کدش یاد کرد. نخستین شهر قومس است که چند گل‌مهر و اثر مهر دوره سلوکی از آن به دست آمده است. بر روی گل‌مهرهای این محوطه چند اثر مهر دیده می‌شود که بیانگر شراکت یا حضور افراد مختلف در معاملات تجاری می‌باشد. اثر مهرهای سلوکی قومس علاوه بر حضور شخصیت اصلی، فرد مسئول ثبت و شاهد معاملات را نیز معرفی می‌نمایند. معاملات مذکور نیز شامل قراردادهای ازدواج، خرید و فروش زمین و برده است. در معاملات کم‌اهمیت و کوچک معمولاً اثر مهرها ساده‌تر بوده است. در این مواقع

گل‌مهرها معمولاً بیش از یک اثر مهر داشته، اما همگی متعلق به یک مهر هستند. به نظر می‌رسد در این گونه معاملات تنها فرد رساننده کالا مسئول بوده و عرضه کالا نیز توسط شخصی قانونی و معتبر صورت می‌گرفته که او نیز مقامی اداری و رسمی داشته است. این گل‌مهرها متعلق به قرن سوم ق.م هستند (Bivar 1982: 162). از اثر مهرهای قومس به عنوان برجسب بر روی ظروف نگهدارنده کالا و اجناس نیز استفاده شده است (Ibid؛ تصویر شماره ۱).

دومین محوطه بر سر راه تجاری شرق به غرب در دوره سلوکی شهر شوش است. منطقه شوش در اواخر دوره سلوکی به دلیل دارا بودن موقعیت برجسته زمینی و دریایی، یکی از کانون‌های اقتصادی و بازرگانی این دوره محسوب می‌شد (کیان‌راد ۱۳۹۰: ۸۶). شوش بر سر راهی تجاری واقع شده بود که از هند آغاز می‌شد و با گذر از رنج و زرنگ، کرمان و فارس، به شوش رسیده و سپس به سلوکیه و آسیای صغیر منتهی می‌گشت (اسماعیلی و زرین‌کوب ۱۳۹۰: ۳۰). بر اساس کاوش‌های گیرشمن می‌دانیم که در شهر شاهی شوش سهم فرهنگ یونانی در دوره سلوکی بسیار چشمگیر بوده است (بوشارلا ۱۳۷۶: ۲۲۳). از محوطه شهر شاهی، آپادانا و شهر پیشه‌وران شوش، چندین اثر مهر با نقوش یونانی انسانی و حیوانی و نیایشگاه به دست آمده که شباهت زیادی به نمونه‌های شهر زوگما در آسیای صغیر دارند (Onal 2007: 48). در برخی از اثر مهرها نیز تصویر نیمرخ دو صورت پشت به یکدیگر دیده می‌شود که این‌ها نیز به احتمال زیاد اداری هستند، زیرا تنوع چندانی در بین نقوش آنها دیده نمی‌شود. معمولاً این نقوش عبارتند از تصاویر نیمرخ صورت‌های بدون ریش با موهای کوتاه و شباهت زیادی به نقوش سکه‌های دوره سلوکی دارند (تصویر شماره ۲). اندازه اثر مهرها نیز از عیار خاصی پیروی می‌کند و جنس همه آنها از گل رس پخته شده است (Guillaume 1982: 244). از محوطه پیشه‌وران شوش و از کاوش‌های گیرشمن چند آمفورا با دسته‌های ممهور به دست آمده است که متعلق به قرن ۳ ق.م هستند. اثر مهرهای ذکر شده دارای نوشته‌هایی به خط و زبان یونانی از اسامی اشخاص و شهرها بوده که برای ممهور نمودن این ظروف از آنها استفاده شده است (Munsieur and et al. 2011: 162).

با در نظر گرفتن الگوهای استقرار شوش، کیفیت معماری، گردش پول و بالا رفتن تولیدات و افزایش نوشته‌های یونانی، باید گفت که اواخر قرن ۳ ق.م زمان پویایی و ازدیاد جمعیت شوش بوده است. نبود این مزایا از اواسط قرن ۲ ق.م بدون شک بیانگر زوال

دوباره‌ی شوش است و تمام داده‌ها و مشاهدات ما این را ثابت می‌کند. این زوال یا تغییر در جریان‌ات بازرگانی میان غرب و شرق باعث کاهش ارتباط جنوب غرب ایران، حداقل در مورد صادرات محصولات داخل آموغراها، با دنیای مدیترانه شد. آموغراها ثابت می‌کنند که از دنیای غرب صادراتی به شهر شوش برای مدت بسیار کوتاهی صورت می‌گرفته و نشانگر سهم بودن شوش در شبکه بازرگانی بین‌المللی آن دوره است. در دوره سلوکی ارتباط مستقیمی میان شوش و شهرهای بین‌النهرین برقرارگردید (Ibid). از جمله این شهرها می‌توان اروک و بابل را ذکر نمود که شواهدی از استمرار قراردادهای تجاری و اثر مهرهای سلوکی از آنها به دست آمده است. قدیمی‌ترین سند تجارت و فروش برده گل‌مهری از شهر اروک می‌باشد که قدمت آن به سال ۲۷۵ ق.م می‌رسد. بر روی این گل‌مهر پنج اثر مهر و کتیبه‌هایی به خط میخی نیز دیده می‌شود (تصویر شماره ۳). اثر مهر سمت چپ مربوط به فروشنده است و بر اثر مهر سمت راست عبارت «کیتوانو پسر مانوکیلستر» به چشم می‌خورد که گزارش فروش را به ثبت رسانده است. اثر مهر میانی دارای دو تصویر است و یک لنگر و دیگری اسب را نشان می‌دهد که هر دو از نمادهای قدرت پادشاهی سلوکی به شمار می‌رفتند و بر روی مهرها و سکه‌های این دوره زیاد به چشم می‌خورند. به عقیده راستاوتسلف، اسناد و پاپيروس‌های اروک را افراد سلوکوس و آنتیوخوس اول ممه‌ور کرده‌اند. به طور کلی، این اثر مهرها حاکی از تأیید مالیات فروش برده بوده و تمامی اسناد پس از فروش برده‌ها در بابل را صاحب‌منصبان سلطنتی به ثبت می‌رسانده‌اند. مدارک نیز احتمالاً متعلق به شهر اروک هستند (Doty 195, 198: 1979). از شهر اروک الواح بایگانی زیادی به دست آمده که دارای اثر مهر هستند و روی الواح نیز خطوط میخی وجود دارد که به معاملات تجاری اشاره دارند (تصویر شماره ۴). بیشتر نقش‌مایه‌های این مجموعه شامل نیم‌تنه‌های حیوانی، موجودات اساطیری و نمادهای نجومی است. اثر مهرهای مذکور بیشتر مربوط به معاملات نمک و برده است و بر روی آنها نقوش متفاوتی به چشم می‌خورد. تمامی اثر مهرها دارای شکل بیضوی و اندازه‌های تقریباً یکسان می‌باشند و به احتمال زیاد همگی در یک کارگاه ساخته شده‌اند (تصویر شماره ۵). این نظریه را الواح کتیبه‌دار اروک تأیید می‌نماید (اینورنیتسی ۱۳۸۸). نقش‌مایه‌های مورد استفاده در این محوطه شباهت زیادی با نمونه‌های شهر زوگما دارند که به احتمال زیاد حاکی از تجارت با منطقه این شهر رومی می‌باشد، هرچند در میان کتیبه‌های اروک اشاره‌ای به نام شهر زوگما نشده است (Wallenfels)

(1998). از محوطه نیپور در بین‌النهرین نیز دو اثر مهر مربوط به مالیات‌های انتقال و فروش برده به دست آمده که دارای نوشته‌هایی به خط یونانی بوده‌اند و متعلق‌اند به پایان سلطنت آنتیوخوس چهارم به تاریخ ۱۶۴ ق.م. در سمت راست یکی از اثر مهرها نقش لنگر به چشم می‌خورد که نمادی سلوکی است و معمولاً بر مهرهای مربوط به جمع‌آوری مالیات نقش شده است. این مهر متعلق به فرد ثبت‌کننده اسناد مالیاتی بوده و روی آن عبارتی شبیه به شهر نیپور به چشم می‌خورد (Gibson 1994: 97). نماد لنگر بر مهر انگشتی سلوکوس اول نیز حک شده بوده، زیرا وی آن را نماد سلامت و امنیت حکومت می‌دانسته است (کیان‌راد، ۱۳۹۰: ۸۹).

مهرهای انگشتی دوره سلوکی برای مهور کردن اسناد به کار رفته‌اند. به عقیده دیتریش هوف در این دوره گل را به صورت حلقه‌ای به دور سند می‌چسبانده، سپس آن را مهور می‌کرده‌اند (Huff 1987). دو شهر سلوکی دیگر که از آنها الواح و اثر مهرهای بایگانی‌شده به دست آمده، سلوکیه دجله و کدش است. این دو شهر در دوره سلوکی علیه امپراتوری قیام کرده و نقش مهمی را در تاریخ امپراتوری سلوکی ایفا نمودند. کدش در فلسطین بر سر راه تجاری این منطقه با مصر قرار داشت. این ناحیه از دره یزرعیل تا دریای مدیترانه کشیده شده بود و تحت اختیار اقوام فینیقی و یهودی بود. در این دوره منطقه کدش تحت نفوذ امپراتوری سلوکی و گاهی بطلمیوسی‌ها بود. پس از فتح این شهر به دست سلوکی‌ها، کدش به مرکزی اداری در منطقه تبدیل گردید و همزمان یونانی‌ها در کنار اقوام فینیقی و یهودی ساکن شهر شدند (Herbert and Berlin 2003: 68). یکی از مباحث مهم راجع به مراکز بایگانی کدش ارتباط یونانی‌ها با مقامات دولتی است. به طور مشخص تمامی بایگانی‌ها رسمی و دولتی بوده و این بدین معناست که مدارک نگهداری‌شده از نوع منابع سلطنتی هستند. تعداد ۱۷ هزار سند در این مجموعه‌ها نگهداری می‌شود. از جمله بایگانی‌ها می‌توان به خانه دلوس^۱ اشاره کرد که در آن برای نگهداری اسناد و مدارک مهم استفاده شده است (Boussaca 1988: 192). از بایگانی‌های اداری کدش بیش از ۲ هزار اثر مهر و سند کشف شده که با تمرکز بر روی اندازه بناهای بایگانی و طرح آنها می‌توان دریافت که سبک معماری بناها شبیه به کاخ‌های دوره یونانی‌مآبی و هخامنشی و محل سکونت مقامات سلوکی کدش بوده است

(Herbert and Berlin 2003: 68-69) (تصویر شماره ۶). برخی از اثر مهرها و اسناد این محوطه ممکن است با تجارت دولتی در ارتباط باشد. البته تعداد این مدارک چندان زیاد نیست و حدود ۵ درصد از کل اثر مهرها را در بر می‌گیرد (Ibid). اثر مهرهای این مجموعه متعلق به سده ۲ ق.م بوده و دربردارنده تصاویر الهه‌های یونانی چون آتنا، آفرودیت و توخه است (تصویر شماره ۷). این اثر مهرها شباهت بسیار زیادی با نمونه‌های همزمان خود در سلوکیه دارند و از نظر ابعاد و جنس و سبک بایگانی نیز کاملاً با یکدیگر مطابقت دارند (Ibid: 70).

محوطه دیگر شهر سلوکیه دجله است. شهر سلوکیه از زمان تأسیس آن به دست سلوکوس اول، دارای امتیازات خاصی مانند استقلال داخلی، توانایی‌های سیاسی و فرهنگی و اقتصادی بود (اسماعیلی و زرین‌کوب ۱۳۹۰: ۲۷). از نظر اقتصادی نیز این شهر بسیار حایز اهمیت بود. وجود ضرابخانه‌های سلوکی شهر و قرارگیری آن در محل تلاقی راه‌های بازرگانی و بین‌المللی بر اهمیت آن می‌افزود. سلوکیه مرکز تجارت جهانی میان مدیترانه، ایران و شرق دور بود و بزرگترین شهر امپراتوری سلوکی محسوب می‌شد. هدف از تأسیس این شهر نیز ظاهراً نگهداری از فرهنگ یونانی و تجارت دریایی بوده است (همان: ۲۹).

در کاوش‌های هیئت‌های امریکایی و ایتالیایی از این شهر اسناد و مدارک و اثر مهرهای زیادی به دست آمد که در اتاق‌های کوچک و خانه‌های شخصی نگهداری و بایگانی شده‌اند. طرح بناها نیز به گونه‌ای بوده که بتوان اسناد و مدارک زیادی را در آنها ذخیره و نگهداری کرد. ابعاد برخی از این بناها به ۶ × ۱۴۰ متر می‌رسد و در برخی از اتاق‌های آن نیز تا ۲۲۵ اثر مهر و سند نگهداری شده است. بایگانی‌های A و B سلوکیه دارای اثر مهرهای اداری و رسمی می‌باشند. مسئولان این مکان اسناد را بررسی و به خوبی از آنها نگهداری نموده‌اند (Herbert and Berlin 2003: 68). بر اساس قوانین دوره سلوکی از مهرهای اداری فقط برای ممهور نمودن اسناد و نامه‌ها استفاده می‌شد (Frye 1973). اسناد نگهداری شده در بایگانی سلوکیه نیز در همان مکان ثبت و ممهور شده‌اند. به طور کلی از بایگانی سلوکیه بیش از ۲۵ هزار اثر مهر کشف شده که همگی کاربرد اداری دارند. مجموعه مذکور نشان می‌دهد که قراردادهای خصوصی در حضور یک شاهد معتبر و امور مالیاتی تحت نظارت مقامی دولتی و اداری مهر می‌شده‌اند. بیشتر اثر مهرهایی که از سلوکیه به دست آمده‌اند به قراردادهای فروشی ضمیمه بودند که با

مالیات جمع‌آوری شده ارتباط داشته‌اند و متعلق به معاملات تجارت نمک بوده‌اند. در کتیبه‌هایی به خط یونانی بر روی اثر مهرها گزارش پرداخت یا معافیت از مالیات‌های نمک ذکر شده است. کلیه اثر مهرهای به دست آمده از این محوطه متعلق به محدوده زمانی ۱۵۰ ساله میان تأسیس شهر در آخرین سال‌های سده ۴ ق.م تا میانه سده ۲ ق.م هستند و بر اساس مهرهای تاریخداری می‌توان بنای بایگانی را با اطمینان خاطر به دوره سلوکی منسوب کرد (اینورنیتسی ۱۳۸۸: ۵۲۲). بر روی اثر مهرهای سلوکیه نقوش الهه‌های یونانی به چشم می‌خورد (تصویر شماره ۸). آتنا مشهورترین الهه دوره سلوکی، آفرودیت، نیکه و توخه غالب نقش‌مایه‌های این مجموعه را تشکیل می‌دهند (Messina 2006). از آتنا تصاویری هم بر مهرهای کدش به دست آمده و از توخه، علاوه بر سلوکیه و کدش، در ۵۰ شهر سلوکی دیگر نیز آثاری دیده شده است (Herbert and Berlin 2003: 70). گسترش تصاویر الهه‌های یونانی به همراه کتیبه‌های اثر مهرها نشانگر ارتباطات تجاری، فرهنگی و سیاسی میان شهرهای مختلف سلوکیان، به ویژه نواحی غربی امپراتوری، است. طرح اثر مهرها نیز گاهی از سکه‌های سلوکیان اقتباس شده که بی‌ارتباط با کاربرد اداری و بازرگانی اثر مهرها نیست (Gibson 1994: 93).

۶. نتیجه

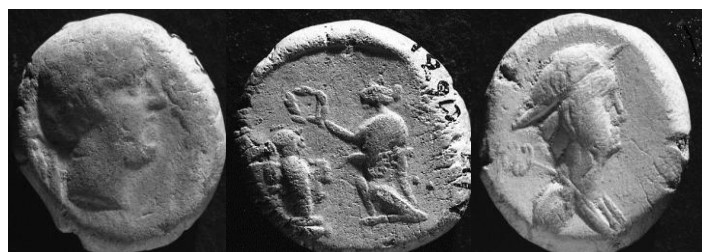
به‌طور کلی می‌توان اظهار داشت که اثر مهرهای دوره سلوکی از بافت‌های اداری و مسکونی به دست آمده و دارای نقش‌مایه‌های تقریباً یکسان می‌باشند. با بررسی نقوش و کتیبه‌های اثر مهرهای این دوره و با توجه به کشف آنها در بافت‌های اداری، مانند بایگانی‌ها، می‌توان تصویر واضح‌تری از وضعیت تجارت و بازرگانی دوره سلوکی ارائه کرد. جدیدترین متون سلوکی بایگانی‌های این دوره متعلق به سال ۱۰۸ ق.م است. از طریق اثر مهرها می‌توان به تأثیر نظام اجرایی و اداری سلوکیان بر اشکانیان پی برد؛ این تأثیر از نمونه گل‌مهرهای شهر دوراروپوس استنباط می‌گردد. با بررسی اثر مهرهای به دست آمده از بایگانی‌های سلوکی می‌توان دریافت که معاملات تجاری و بازرگانی این دوره تحت نظارت مستقیم نماینده حکومت و بعضاً در حضور شاهد صورت گرفته‌اند. مهم‌ترین اقلام مورد داد و ستد در این اسناد نمک، برده، زمین و املاک است که در قومس، اروک، سلوکیه، نیپور، بابل و کدش دیده می‌شود. با توجه به نقوش اثر مهرها می‌توان گفت این اشیا در میان اقوام یونانی و مقدونی امپراتوری سلوکی استفاده

شده‌اند، زیرا همگی دارای مضامین یونانی می‌باشند. نقوشی چون نیمرخ صورت افراد، لنگر، بزماهی، ترازو، الهه‌ها و نوشته‌های یونانی اثر مهرها گویای این حقیقت است. نکته قابل توجه دیگر قرارگیری اکثر این محوطه‌ها بر سر راه تجاری شرق به غرب است. با توجه به شباهت نقوش اثر مهرها به یکدیگر احتمال ارتباط گسترده تجاری میان این شهرها وجود دارد، به‌ویژه شهرهای شوش، کدش، سلوکیه و اروک. کشف آموغراهای سلوکی با اثر مهرهای رودسی (جزیره‌ای یونانی) ارتباط شوش با جزایر یونانی اروپا را مسجل می‌سازد و حاکی از ارتباط بازرگانی میان مناطق غربی امپراتوری سلوکی است. از طرفی اثر مهرهای کدش و سلوکیه نیز بعضی زوایای پنهان دادوستد تجاری و اقتصادی میان امپراتوری سلوکی و حکومت بطالسه مصر را آشکار می‌سازد. با توجه به تعداد زیاد بایگانی‌ها و اثر مهرها در ناحیه بین‌النهرین می‌توان منطقه مذکور را قلب اداری و اقتصادی حکومت سلوکی دانست. شهر سلوکیه خود به تنهایی دارای بایگانی بزرگی با بیش از ۲۵ هزار اثر مهر و سند است و این می‌تواند بیانگر مرکزیت آن در مناسبات تجاری میان شرق و غرب باشد. حدس ما این است که در دوره سلوکی در ناحیه بین‌النهرین و ایالات غربی مناسبات تجاری گسترده‌ای میان شهرهای این نواحی رواج داشته است و شهرهای مذکور نیز از این فرصت بهره جسته و حد اعلا ترقی خود را سپری کرده‌اند، زیرا پس از دوره سلوکی از اهمیت این شهرها به مرور کاسته شده و مراکز دیگری چون بلاشگرد، تیسفون و دورارویوس اهمیت ویژه‌ای یافته‌اند. در اسناد سلوکیه به قراردادهای مالیاتی در حضور نماینده حکومت اشاره شده که حاکی از شبکه نظارت تجاری و اقتصادی از سوی دولت سلوکی است. در لابه‌لای اسناد و بایگانی‌های دوره سلوکی اهمیت مالیات در عایدات این امپراتوری به خوبی مشخص می‌گردد، به طوری که بیش از نیمی از این بایگانی‌ها قراردادهای مالیاتی هستند. اثر مهرهای این دوره به لحاظ شکل از نوع مسطح بوده و بیشتر بر روی گل رس نقش بسته‌اند. این آثار تنوع چندانی از نظر نقش‌مایه ندارند و با توجه به متون اثر مهرها می‌توان برای آنها کارکرد اداری و بازرگانی در نظر گرفت، هرچند در این راه می‌توان از اسناد مکتوب و داده‌های سکه‌شناسی نیز کمک گرفت. به نظر می‌رسد استفاده از نتایج پژوهش‌های زبان‌شناسی و سکه‌شناسی مکمل بسیار خوبی جهت رسیدن به شناخت زوایای پنهان ساختار اداری و بازرگانی دوره سلوکی باشد، هرچند پژوهش‌ها و مطالعات اندکی در این

باره صورت گرفته و امید می‌رود این مقاله مقدمه‌ای برای تحقیقات آتی در این زمینه باشد.

تصویر شماره ۱: گل مهرهای شهر قومس (Bivar1982)

تصویر شماره ۲: اثر مهرهای سلوکی شهر شوش (قاسمی ۱۳۹۳)

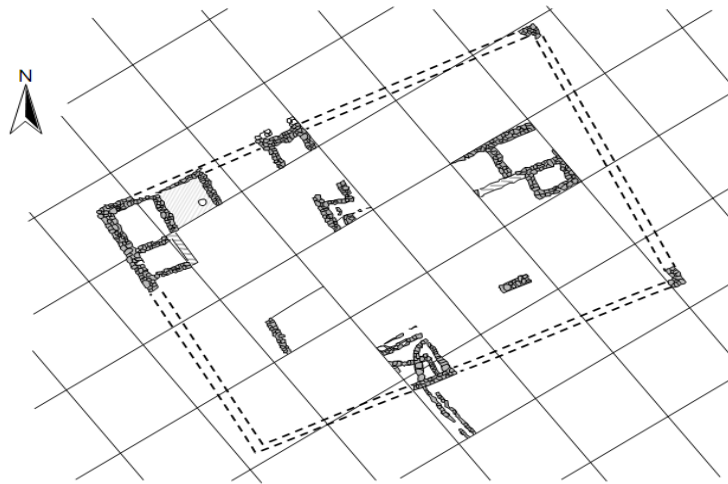
تصویر شماره ۳: گل مهر سلوکی شهر اروک (Doty1979)

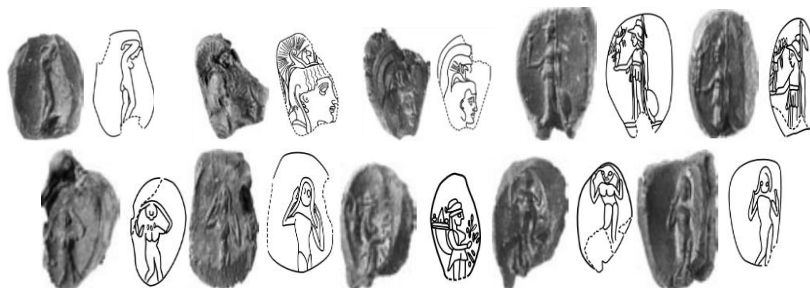
تصویر شماره ۴: الواح کتیبه‌دار سلوکی اروک (Wallenfels 1998)

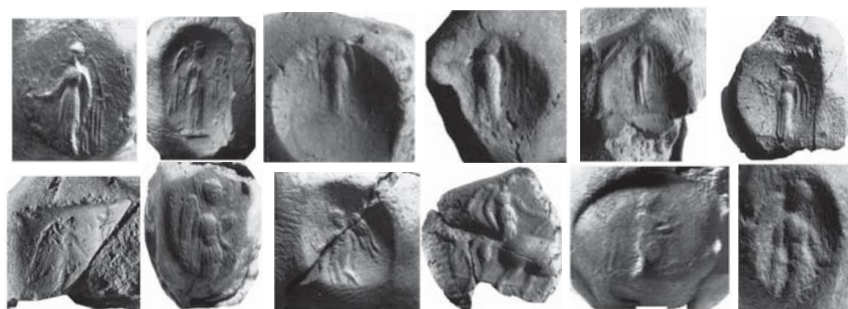
تصویر شماره ۵: نمونه اثر مهرهای به‌دست‌آمده از بایگانی اروک (Wallenfels 1998)

تصویر شماره ۶: طرح بایگانی شهر کدش (Herbert and Berlin 2003)

تصویر شماره ۷: اثر مهرهای سلوکی شهر کدش (Herbert and Berlin 2003)

تصویر شماره ۸: اثر مهرهای به‌دست‌آمده از کاوش‌های سلوکیه (Messina 2006)

منابع

- اسماعیلی، حسن و زرین‌کوب، روزبه (۱۳۹۰). شورش سلوکیه و پیامدهای آن در زمان اردوان دوم اشکانی، *تاریخ ایران*، شماره ۶۸/۵، صص ۲۷-۴۵.
- اینورنیتسی، آنتونیو (۱۳۸۸). نقشمایه‌های بابلی بر روی مهرهای کشف‌شده در سلوکیه دجله، *تاریخ هخامنشیان*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، جلد هشتم، تهران، توس.
- بوشارلا، رمی (۱۳۷۶). شوش بازار کشاورزی یا منزلگاه بازرگانی عمده شوش و شوشان در امپراتوری‌های بزرگ، *شوش جنوب غربی ایران*، ترجمه هایده اقبال، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- پیگولوسکایا، نینا (۱۳۷۲). *شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان*، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران، علمی و فرهنگی.
- خادمی ندوشن، فرهنگ (۱۳۸۵). بررسی سیستم اقتصادی پارتیان با استفاده از روش تجزیه طیف‌سنجی، یک مطالعه موردی، *پژوهش‌های تاریخی*، صص ۵۷-۶۸.
- کیان‌راد، حسین (۱۳۹۰). نقوش سکه‌های الیمایی و ارتباط آن با دریانوردی، *پژوهش‌های علوم تاریخی*، دوره ۳، ش ۲، صص ۸۵-۱۰۰.
- گیرشمن، رومان (۳۷۲۱). *هنر ایران در دوره پارتی و ساسانی*، ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران، علمی و فرهنگی.
- محمودآبادی، سیداصغر (۱۳۸۳). جاده ابریشم در ساختار تمدن سه دولت ایران، چین و روم باستان، *فصلنامه فرهنگ اصفهان*، شماره ۲۷-۲۸، صص ۴-۱۵.

- Bivar, A.D.H., 1982. Seal Impressions of Parthian Qumis, *British Institute of Persian Studies, Iran*, vol. 20, No. 4: 161-176.
- Boussac, M.F., 1988. Sceaux Deliens, *Revue Archeologique*: vol. 1:307-340.
- Collon, D. 1987. *First Impression Cylinder Seals in the Ancient Near East*, British Museum.
- Doty, L.T. 1979. An Official Seal of the Seleucid Period, *Jornal of Near Eastern Studies*, vol. 38: 195- 197.
- Frye, R., 1973. *Sasanian Remains from Qasr-i Abu Nasr: Seals, Sealing and Coins*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gibson, M.C., 1994. Parthian Seal Style: A Contribution from Nippur, *Mesopotamia*, vol. 29: 89-105.
- Guillaume, O., 1982. Nouvelles Tesserres de Suse, *Syria*, vol. 3-4: 239- 256.
- Herbert, S.C. and A. Brelin, 2003. A New Administrative Center for Persian and Hellenistic Galilee, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, vol. 329: 13- 59.
- Huff, D., 1987. Thechnological Observations on Clay Bullae from Takht- i – Suleiman, *Mesopotamia*. vol. 22: 367-390.
- Messina, V., 2006. Nike on the Clay Sealigs from Seleucia on the Tigris, *Roma*, vol. 6: 10-27.

- Monsieur, P, Boucharlat, R. and Ernie Haerinck 2011. Amphores Grecques Timbrees Decouvertes a Suse (So Iran), *Iranica Antiqua*, vol. 56: 161-192.
- Onal, M. 2007. Deities and Cultures Meet on the Seal Impressions Zeugma Roma, vol. 4: 25-50.
- Pittman, H., 1987. *Ancient Art in Miniature*, New York: Metropolitan Museum of Art.
- Pittman, H., 1997. Art, Susa, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Oxford, vol. 1: 487-490.
- Rothman, M. S. and Badler, V. R., 2011. Contact and Development in Godin Period VI, in: Hilary Gopnik and Mitchell S Rothman (eds.), *On The High Road: The History of Godin Tepe Iran*, Bibliotheca Iranica, vol. 1: 65-139.
- Wallenfels, R., 1998. *Seleucid Archival Texts in the Harvard Semitic Museum*, Text Editions and Catalogue Raisoné of the Seal Impressions. Cuneiform Monographs 12.
- Wright, H.T. and Johnson. G. A. 1975. Population, Exchange and Early State Formation in Southwestern Iran, *American Anthropologists*, 77: 267-289.
- Gobl, R., 1973. *Der Sasanidische Siegelkanon Klinkhard und Biermann*, Braunschweig.

